

ПАПСЬКИЙ СХІДНИЙ ІНСТИТУТ (РИМ)

САБАТ Петро Васильович

**ТРЕБНИК КИЇВСЬКИЙ (XV – ПОЧ. XVI ст.)
АПОСТОЛЬСЬКОЇ ВАТИКАНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ,
ФОНДУ БОРДЖІО-ІЛЛІРІКО № 15.
ЧАСТИНА IV (ЛЛ. 356-453)**

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора зі східних церковних наук

Рим – 2005

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Вивчення рукописної книги, зокрема, богослужбової, має особливе значення для українського історичного джерелознавства та книгознавства. Богослужбові рукописні книги (РК) є важливим джерелом для вивчення еволюції церковної думки, оскільки вони відображають розвиток мови, писемності, освіти, православного богослужіння та рукописно-книжного мистецтва. Серед цього типу джерел требники (евхологоні) мають особливу цінність для історії, адже містять тексти Святих Таїнств, а також різні освячення, посвячення і благословення, які використовувала Церква для уділення своїм вірним. Требники, що зберігаються в Україні й поза її межами, зокрема, в Римі, відображають цікавий і в той же час складний період розвитку богослужбової книжності.

В ході історії рукописні кириличні требники, що зберігаються в Україні та в різних периферійних зібраннях Росії, а також у Римі, на жаль, не були достатньо досліджені з історико-кодикологічної точки зору, науково не описані та практично не залучені до наукового обігу. Основною причиною була відсутність узгодженої методики опису, яка б охоплювала усі можливі кодикологічні аспекти та специфічні богослужбово-палеографічні й текстологічні особливості, притаманні саме цьому типу джерел. Крім того, дослідження у цьому напрямі гальмувалися і гальмуються до сьогодні через недостатність джерельної бази та розпорошеність джерел.

Незважаючи на це, відомості про численні рукописні кириличні требники можемо знайти у працях Олександра Горського (1812-1875), Капітона Невоструєва (1815-1872), Миколи Красносельцева (1845-1898), Олексія Дмитрієвського (1856-1929) та інших дослідників.

Важливо підкреслити, що серед багатьох рукописних кириличних требників Требник Київський Апостольської Ватиканської Бібліотеки із фонду Борджіо-Ілліріко №15, що був книгою митрополита Київського Ісидора (1433-1458), більше ніж інші привертав до себе увагу дослідників впродовж століть. Однак комплексного дослідження даного рукописного Київського Требника з найбільш повним відображенням джерелознавчих, історичних, кодикологічних, палеографічних, релігієзнавчих характеристик, що мають важливе значення для історії створення та побутування даного рукопису, практично не проводилося.

В 1999 році професор Папського східного інституту в Римі М. Арранц для ґрунтовного дослідження змісту рукопису з джерелознавчих, історичних, кодикологічних, палеографічних, релігієзнавчих характеристик поділив даний рукописний Требник на п'ять частин і запропонував студентам для написання докторських дисертацій.

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Папському східному інституті в Римі

Науковий керівник:

Михайло АРРАНЦ, доктор церковних східних наук,
професор, Папський східний інститут в Римі

Офіційні опоненти:

Яків КУЛІЧ, доктор церковних східних наук,
професор, Папський східний інститут в Римі

Стевен НАВКЕС-ТЕЕПЛЕС, доктор церковних східних наук,
професор, Папський східний інститут в Римі

Захист відбудеться 15 червня 2005 року о 17 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора східних церковних наук в Папському східному інституті в Римі (Італія) за адресою:

Piazza di Santa Maria Maggiore 7
00185 Rome, Italy
06 4474171
Рим, П'яцца Санта Марія Маджоре 7.

З дисертацією можна ознайомитися:

- у Бібліотеці Папського східного інституту в Римі
- у Бібліотеці Папської колегії святого Йосафата в Римі

У цій дисертаційній праці представлено історичні, палеографічні та кодикологічні дані походження самого рукопису, а окрім того, подано опис текстів змісту четвертої частини рукопису через систему науково-дослідного описування, аналізу походження, дати і місця створення, художнього оформлення, текстологічних особливостей, функціонального спрямування, шляхів розповсюдження, інформації про власників тощо. Критичне видання тексту четвертої частини рукопису було основним завданням даного дослідження, тому що цей рукопис був власністю митрополита Київського Ісидора і відображає літургійну традицію і практику ще не розділеної Київської Церкви, а також є одним із найважливіших та найоб'ємніших рукописів, що належать до джерельних пам'яток візантійсько-слов'янської писемної спадщини, які знаходяться у Ватиканській Апостольській Бібліотеці в фонді Борджіо-Ілліріко.

Критичне видання тексту разом з палеографічним та кодикологічним дослідженнями богослужінь та історичних документів, що є в четвертій частині рукопису, актуальне і важливе як з огляду на теорію, так і на практику вивчення періоду богослужбового життя Київської Церкви, що був спільним для поділених сьгоднішніх церков візантійсько-слов'янського обряду (УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ, та УАПЦ).

У наш час критичний текст четвертої частини рукопису може послужити до певної міри консультативним при виданні нових требників, відновлюючи для вище вказаних церков, наприклад, деякі молитви, що були втрачені силою часу чи різних обставин протягом століть, як наприклад, молитва для того, що бажає орати, чи молитва для того, що бажає сіяти чи молитва для того, що бажає жати та ін.

Сьогодні, в умовах глобалізації економіки й культури та у зв'язку з європейським політичним вибором пост-комуністичних держав, питання про традиції культурної відкритості та плюралізму і про можливість збереження при цьому самобутності є особливо актуальним. У той же час питання історії українського національно-культурного та духовного відродження ще не знайшли глибокого висвітлення, а деякі аспекти пов'язаних з цим процесів взагалі ще не вивчалися. Інколи всі культурні та духовні інновації приписуються тільки західним чи східним впливам, при цьому забуваючи, що деякі із них зародилися в нас, у Київській Русі, про що свідчить досліджуваний нами Требник Київський Апостольської Ватиканської Бібліотеки із фонду Борджіо-Ілліріко №15.

На відміну від Римо-Католицької Церкви, яка у XIX та XX ст. завдяки літургійному рухові отримала інтенсивний поштовх до дослідження своєї літургійної спадщини та здійснення літургійної реформи, Церкви київської традиції (УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ та УАПЦ) потребують сьогодні особливих доопрацювань у царині історичного та богословського дослідження своєї літургійної спадщини. Багато літургійних пам'яток Київської Церкви доступні лише

в рукописах. Критичне видання четвертої частини рукописного Київського Требника повинно стати добрим поштовхом для подальших студій у царині дослідження літургійної спадщини ще не поділеної Київської Церкви.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідного проекту історично-літургійних досліджень Папського східного інституту в Римі. Цей проект є складовою частиною спільної програми комплексних історично-літургійних досліджень низки кафедр та інститутів літургії ЄС і США. Крім того, дослідження було частково пов'язане з реалізацією планових тем і навчальних планів Українського католицького університету, в рамках розбудови програми літургійних студій.

Тема дисертації є також пов'язана із загальними науковими темами НБУВ (2002–2005 рр.), що є відомчими темами НАН України: «Книжкові та рукописні пам'ятки: історико-культурні дослідження бібліотечних зібрань, колекцій та рідкісних видань» (номер теми 4.1.02–06) та «Унікальні книжкові та рукописні фонди: науковий опис, державна реєстрація, проблеми використання» (номер теми 4.3.07–09).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації полягає у дослідженні походження рукописного Київського Требника з фонду Борджіо-Ілліріко № 15 Апостольської Ватиканської Бібліотеки, а також у проведенні опису походження історично-літургійних та історично-канонічних текстів четвертої частини даного рукопису, а крім того, у з'ясуванні на основі видання критичного тексту, чи дані тексти увійшли в найважливіші слов'янські друковані требники XVII - поч. XXI ст.

Для реалізації мети дисертації передбачається виконати такі завдання:

- проаналізувати історіографію дослідження та опису даного кириличного рукопису та ступінь розкриття теми у попередніх наукових працях;
- здійснити комплексний науковий аналіз історично-літургійних та історично-канонічних текстів досліджуваної частини рукопису;
- виявити, які історично-літургійні тексти із досліджуваної частини требника можна побачити в сучасних друкованих требниках УПЦ МП і УГКЦ;
- подати оригінальний текст досліджуваної четвертої частини рукопису з критичним апаратом.

Об'єктом дисертаційного дослідження є рукописна кирилична книга – Требник Київський (XV – поч. XVI ст.), частина IV (лл. 356–453), що зберігається у фонді Борджіо-Ілліріко №15 Апостольської Ватиканської Бібліотеки.

Предметом дослідження є історія даного рукопису та його текстів (частини IV, лл. 356–453), а також їх характеристика, що охоплює коло кодикологічних, мовознавчих та літературознавчих питань рукописної (IX–XVI ст.) та друкованої книжності (XVI – поч. XXI ст.).

Джерельною базою дослідження є грецькі і слов'янські рукописні та

друковані требники, а також інші літургійні книги, що зберігаються в бібліотеках України, Росії, Білорусії, Італії та Ватикану. Всі ці зібрання репрезентують візантійську та слов'янську літургійну традицію.

Рукописні грецькі і слов'янські літургійні книги було залучено для порівняльного аналізу праці, щоби визначити походження текстів четвертої частини рукопису, а друковані грецькі і слов'янські літургійні книги було вжито, щоби з'ясувати, чи ці тексти увійшли у друковані видання, а також чи є присутні в сучасних слов'янських виданнях требника.

На жаль, доводиться констатувати, що деякі тексти рукописів були недоступні в оригіналі, тому ми їх цитували із праць авторів, що їх опублікували. Наприклад, *L'Euclologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagismatarion & Archieraticon con l'aggiunta del Liturgicon* ми цитували з праці проф. М. Арранца, а не з оригіналу. Хочемо підкреслити, що в даній праці вжиті не всі рукописні та друковані грецькі і слов'янські требники, але найважливіші і найнеобхідніші, на наш погляд, для розкриття мети і завдань цієї праці.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є як загальнонаукові – історико-порівняльний, хронологічний, статистичний, метод структурно-функціонального аналізу, так і спеціальні – кодикологічний, джерелознавчий, текстологічний та палеографічний у контексті літературознавчого та мовознавчого аналізу РК. Названі методи використовуються комплексно та окремо, відповідно до поставленої мети.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

- визначено дату створення рукопису, його походження, назву, а також локалізацію рукопису впродовж історії;
- подано повний і оригінальний зміст четвертої частини рукопису;
- поділено тексти четвертої частини рукопису на історично-літургійні (богослужбові) та історично-канонічні (правові);
- обґрунтовано походження та значення історично-літургійних текстів, що містяться в четвертій частині рукопису;
- відкрито походження редакцій історично-канонічних текстів четвертої частини рукопису;
- видано критичний текст четвертої частини рукопису;
- виявлено деякі історично-літургійні тексти рукопису, які більшою чи меншою мірою є схожі до сьогоденних, що містяться в офіційних виданнях требника УПЦ МП чи УГКЦ.

Науково-теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Здійснене дослідження дає змогу побачити історично-літургійні (богослужбові) тексти, як наприклад, різні молебні чи молитви на різні потреби, які використовувалися в літургійній практиці Київської Церкви. Дані тексти є досить

важливими для богословських досліджень, оскільки представляють практику неподіленої Київської Церкви. Вони можуть послужити і сьогодні для всіх Церков Київської традиції як консультативні при виданні нових требників.

Практичне значення дослідження також обумовлюється залученням до наукового обігу нових знань про дане джерело, що сприятиме подальшому розвитку його історико-кодикологічних та філологічних досліджень, вивченню писемної культури XV- поч. XVI ст., а також розвине спеціальні методи історико-джерелознавчого аналізу книжно-рукописної спадщини. Отримані результати праці можуть бути використані для підготовки спецкурсів з історії джерелознавства чи книгознавства в Україні, історії Церкви, етнографії, літургії, богослов'я, права та ін.

Особистий внесок дисертанта. Усі висновки та положення наукової новизни дисертаційного дослідження одержані автором особисто і формулюються вперше.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Наукове дослідження здійснювалося протягом 2002–2005 рр. Основні теоретичні висновки, науково-методологічні розробки та ідеї дисертаційного дослідження обговорювалися на методологічних та методичних семінарах, проблемних семінарах аспірантів і здобувачів факультету східних церковних наук Папського східного інституту у Римі (Італія), Українського католицького університету в м. Львів та колегії Св. Йосафата й колегії Святої Софії у м. Римі. Крім того, основні положення дисертації були представлені на наукових семінарах Інституту літургійних наук Українського католицького університету.

Структура дисертації обумовлена специфікою проблеми, метою та завданнями дослідження. Вона складається з двох томів (трьох частин). Перший том містить дві частини праці (першу і другу). В першій частині подано бібліографію (джерела та літературу), вступ, методологію праці та 6 розділів, а в другій частині міститься опис історично-літургійних та історично-канонічних текстів четвертої частини Київського требника. Крім того, додані три додатки. Другий том праці містить останню, третю частину праці, яка представляє критичне видання тексту четвертої частини рукописного Київського Требника і подає загальний висновок праці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація містить два томи. Перший том дисертації складається з двох частин. У першій частині у вступі та методології до дисертації визначено проблему, сформульовано питання, окреслено об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, обґрунтовано структуру, пояснено специфіку роботи, сформульовано тези, винесені на захист.

Перша частина дисертації – **Короткий історично-літургійний екскурс до Київського Требника Апостольської Ватиканської Бібліотеки фонду Борджіо-Ілліріко № 15** – представляє собою короткий історично-літургійний екскурс, у якому подано історію рукопису, його датування, походження, а також важливість для історії Київської Церкви.

У першому розділі – **Історія рукопису, його дослідники, а також відмінні його назви в ході історії** – розглянуто історію рукопису, представлено історіографію його дослідження, а також подано його різні назви впродовж століть.

У **підрозділі 1.1. Історична замітка** – подані історичні відомості про написання і місця зберігання даного рукопису в різний час.

Рукописний Київський Требник був написаний у Київській Церкві в XV- поч. XVI ст. на півночі. Вперше знаходимо відомості про нього в 1780 році в Римському архіві Сергія і Вахха Генеральної Прокуратури Чину Св. Василя Великого. Припускається, що Требник був привезений до Риму для о. Вінкентія Зеленьки – генерального прокуратора василіянського чину в Римі. У 1780 та 1789 роках о. Вінкентій Зеленька використовував його у справі номінації о. Степана Левинського на Луцьку єпископську кафедру, а також для номінації отця Петра Білянського на Львівську єпископську кафедру. У 1790 році, під час гарячих дискусій у Конгрегації Пропаганди Віри щодо права допуску до єпископських свячень в УГКЦ кандидатів без попереднього чернечого постригу, вище згадуваний Требник о. Вінкентій Зеленька подарував секретареві Конгрегації Пропаганди Віри Стефану Борджіо з метою перешкодження допуску до єпископських свячень кандидатів без попереднього чернечого постригу. Тим самим забезпечувалося виключне право займати єпископські кафедри представникам чину отців василіян. Таким чином цей Требник потрапив до приватної бібліотеки Стефана Борджіо, а після його смерті у 1804 році – до бібліотеки Конгрегації Пропаганди Віри. Слід зазначити, що цей рукопис використовувався також о. Іваном Мартиновим при підготовці видання нового Требника для Галицької Митрополії УГКЦ у 1888 році. З 1902 року Требник переходить із бібліотеки Конгрегації Пропаганди Віри до Ватиканської бібліотеки в фонд Борджіо-Ілліріко під № 15, де зберігається донині.

У **підрозділі 1.2. Здійснені дослідження** – подано і проаналізовано праці дослідників, які стосувалися даного рукопису.

Перше наукове дослідження рукопису було здійснене І. Кульчицьким у книзі *“Specimen Ecclesiae Ruthenicae”*, де увага автора була звернена лише на церковні устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а також на місяцеслов. Даний кодекс досліджував також о. І. Мартинов, який написав титул (назву) і зміст рукопису, перебуваючи в Парижі (27. 8. 1888 р.), та додав їх до рукопису, оскільки первісні (оригінальні) титул (назва) і зміст рукопису є втраченими. Дослідник церковних уставів В. Бенешевич у своїй статті *“Памятники древнерусского канонического права”* приділяє увагу церковним уставам даного рукопису, які використовує із вище поданої праці І. Кульчицького.

Даний рукопис був також використаний І. Назарком у статті «Святий Володимир Великий володар і хреститель Руси-України» в *Analecta Ordinis S. Basilii Magni* 1954 року, де він поміщає фотокопії з уставу Володимира Великого і початок уставу Ярослава Мудрого з рукопису Київського Требника. Цей рукописний Требник також проаналізував М. Ваврик у статті «Цінний пам'ятник обрядовості Київської митрополії XV-XVI ст.» в *Analecta Ordinis S. Basilii Magni* 1963 року, де автор подає історію, зміст рукопису, а також зупиняється на деяких окремих обрядах і пояснює їх. М. Ваврик говорить, що «Il Rituale Ruthenum Mss anni 1360» є той самий «Vetustum volumen manuscriptum, Rituale Ruthenicum», що його о. І. Кульчицький вживав у своїй книзі *«Specimen Ecclesiae Ruthenicae»*, а саме досліджуваний нами рукописний Київський Требник із Ватиканської бібліотеки.

Вище згадуваний рукопис досліджував також о. Мирослав Марусин у книзі *«Чини Святительських Служб в Київському Євхологоні з початку XVI ст.»* (Gli ordini pontificali nell'Eucologio Kieviano dell'inizio del secolo XVI). Він подає історичні дані про рукопис і в передмові до книжки говорить, що в XIX ст. митрополит Йосиф Сембратович, можливо, використовував його під час свого проживання в Римі, оскільки саме в той час була створена в Римі літургійна комісія для підготовки нового повного требника для УГКЦ. М. Марусин подає зміст рукопису і описує богослужіння, подані в ньому, а також представляє деякі частини тексту рукопису – фрагменти молитов, рубрики. Дослідник робить деякі порівняння з латинським обрядом із часу перших століть, а також з іншими слов'янськими требниками.

Історик Микола Чубатий у своїй рецензії на книгу о. М. Марусина *«Чини Святительських Служб в Київському Євхологоні з початку XVI ст.»* підкреслює, що Требник мав дві редакції. Перша редакція була здійснена за життя митрополита Ісидора до 200 аркуша (згідно з арабською пагінацією), а друга у пізніших часах. Звідси автор висуває гіпотезу, що перша редакція Требника була здійснена Митрополитом Київським Ісидором.

Дослідник церковних уставів Я. Шапов у свої книзі «*Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв.*» представляє скорочений текст уставів князя Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а також грамоту князя Московського Василя Дмитрієвича для митрополита Кипріяна, складену в 1402-1403 роках. Я. Шапов для написання даного дослідження скористався працею І. Кульчицького «*Specimen Ecclesiae Ruthenicae*», в якій останній помістив згадані документи, взявши їх із рукописного Київського Требника, попередньо зретагувавши та переклавши латинською мовою.

Публікація в 1985 році каталогів слов'янських рукописів Ватиканської Бібліотеки фонду Борджіо-Ілліріко стала також новим джерелом, з якого можемо почерпнути деякі відомості про слов'янські рукописи взагалі та про наш рукописний Київський Требник зокрема.

У підрозділі 1.3. Назви Київського Требника в ході історії – подані назви, якими називали даний рукопис впродовж століть.

Рукописний Київський Требник із фонду Борджіо-Ілліріко був названий дослідниками в ході століть так:

1. І. Кульчицьким: “*Rituale Ruthenicum*” або “*Vetustum volumen manuscriptum Rituale Ruthenicum*”.

2. І. Мартиновим: “*Euchologium Slavonicum*”, або “*Codex hic dictum Euchologium, saeculo XVI-XVII in Rossia meridionale in quodam monasterio Kioviensis metropolis scriptus, inizio et fine mutilus*”.

3. М. Вавриком: “*Требник, або кодекс Василянський Апостольської Бібліотеки поч. XVI ст.*”.

4. М. Марусином і М. Чубатим: “*Евхологон, або Требник митрополита Київського XV, або першої половини XVI ст.*”.

5. М. Джапунджічем: “*Euchologium Slavonicum del sec. XV*”.

6. М. Арранцом: “*L'Eucologio di Kiev secondo il manoscritto slavo Borgia-Illirico 15 della Biblioteca Vaticana*”, або “*Cod. Vat. Borgia-Illiricum 15 (XVI s.)*”.

7. Групою дослідників: А. Джировою, К. Станчевим і М. Джапунджічем: “*Grande Trebnik (Eucologio Magnum) del Metropolita di Kiev (XVI/1540)*”.

8. Групою дослідників: І. Шеметом, О. Товтом і П. Сабатом: “*L'Eucologio Kieviano della Biblioteca Apostolica Vaticana N. 15 del fondo Borgia-Illirico*”.

9. Іншими дослідниками: “*Eucologio slavo-ecclesiastico del sec. XV*”.

В церковних документах даний рукописний Київський Требник був датований і названий:

1. В римському архіві Сергія і Вакха Генеральної Прокуратури Чину Св. Василя Великого: “*Euchologium Ruthenum pervetustum, manuscriptum, anni 1360*”.

2. В інвентарі Музею, залишеному кардиналом Стефано Борджіо: “*Codice Manoscritto in foglio cartaceo N 338*”.

До сьогодні даний рукописний Требник знаходиться у Ватиканській Бібліотеці в фонді Борджіо – Ілліріко під № 15 і під латинським титулом “*Eucologium Slavonicum*”.

У другому розділі – Палеографічні та кодикологічні дані – розглянуто склад, мову і орнамент рукопису.

У підрозділі 2.1. Склад рукопису – подані відомості про папір, кількість сторінок (первісного і сьогодишнього складу), а також про пагінації рукопису.

Розмір рукопису Київського Требника становить 31 x 17 см. Лист документу товстий, гладкий зі щільною структурою. На палітурці знаходяться дві наклейки: давніша “*LVII 13*” (побіч перекреслених арабських цифр 14) і новіша “*Mus. Borg. Pr(opaganda) F(ide) Illirico 15*”.

На першому аркуші рукопису, позначеному римською цифрою I, знаходимо назву даного документу, написану латинськими літерами “*Euchologium Slavonicum*”. На аркушах під номерами II, II зв., III та III зв. поміщено зміст рукопису, що написав латинською мовою о. Іван Мартинов. Далі додані (правдоподібно, в кінці XVIII на поч. XIX століття) два аркуші, пронумеровані арабськими цифрами 1 зв. і 2, що були написані італійською мовою, та починаються заголовком “*Codice Rutheno*”. Всі наступні аркуші рукопису також пронумеровані арабськими цифрами. Слід зазначити, що нумерація аркушів рукопису арабськими цифрами не була первісною, а зроблена в пізніших часах.

Сам манускрипт має подвійну нумерацію: давнішу – виконану на церковнослов'янській мові та новішу – виконану арабськими цифрами у 1956 році працівниками Ватиканської бібліотеки. Новіша нумерація не співпадає з давнішою, оскільки з плином часу було втрачено декілька аркушів рукопису.

Вище зазначена інформація пояснює факт існування серйозних розбіжностей у кількості аркушів, пронумерованих з використанням церковнослов'янської мови та арабських цифр. Так церковнослов'янська пагінація містить п'ятсот тридцять аркушів, а арабська лише чотириста сімдесят вісім. Вже з аркуша під номером з арабською цифрою три починається первісний текст документу, проте, як можна помітити із самої структури тексту, цей аркуш не був початковим аркушем документу, оскільки містить лише фрагмент молитви перед хрещенням, яку, за традицією, читали щоразу на день народження дитини. Тому можна з певністю свідчити, що кілька початкових аркушів документу були втрачені. Втраченими вважаються також аркуші, що були позначені цифрами з використанням церковнослов'янської пагінації, а саме: перший, другий, від сто тридцять шостого до сто п'ятдесят четвертого, від чотириста тринадцятого до чотириста тридцять дев'ятого, від п'ятсот шістнадцятого до п'ятсот дев'янадцятого, а також втраченими вважається кінцівка тексту рукопису, оскільки аркуш п'ятсот тридцятій не є завершальним, бо структура його тексту вказує на необхідність існування ще певної

кількості аркушів, які, на жаль, не збереглися до сьогодні. Кожний аркуш рукопису містить тридцять один рядок тексту.

Нумерація аркушів хоч і є наскрізною, проте має одну важливу особливість - кожен аркуш, маючи власний порядковий номер, складається з двох сторінок, які, проте, не мають власних номерів, а позначаються наступним чином: фронтальна сторінка листка, яка позначається власним номером, та зворотня, яка позначається номером листка з приміткою "зворот" (наприклад, листок під номером п'ять містить дві сторінки, фронтальну, що позначається номером листка, і зворот, що позначається номером листка з приміткою "зворот" - відповідно 5 і 5 зв.). Сказане вище стосується також аркушів, позначених номерами, написаними з використанням римських цифр.

У тексті документа зустрічаються пропущення слів, надписи слів на полях тексту, над рядками та під останнім рядком тексту. Текст рукопису є важкий для прочитання, оскільки поодинокі слова, а інколи і цілі речення майже цілком затерті.

В рукописі також знаходимо замітки:

1. Латинські назви чернечих риз написані латинською мовою, правдоподібно, авторства о. Вінкентія Зеленьки на аркуші 72-72 зв., та інших. (Надалі в тексті для зручності сприйняття, відтворення номерів аркушів за допомогою слів, що в точності відповідає церковнослов'янській пагінації, буде замінено арабськими цифрами (не плутати з арабською нумерацією сторінок манускрипту, здійсненою працівниками ватиканської бібліотеки, яка є невідповідною до церковнослов'янської, оскільки не є первинною)).

2. Латинські назви церковних уставів князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого написані латинською мовою, авторства І. Кульчицького, на аркуші 440 зв. та аркуші 443, а також розрахунки літочислення на аркушах: 397, 442 зв., 483.

3. Назва та зміст рукопису написані латинською мовою на початкових аркушах, пронумерованих римськими цифрами I, II, III та III зв. авторства о. І. Мартинова.

4. Деякі окремі позначення:

А) На аркушах, пронумерованих арабськими цифрами 1, 2 зв. зроблені перекреслення.

Б) На аркуші, пронумерованому арабськими цифрами 1 зв., 2 знаходиться спостереження про даний рукопис, написане італійською мовою.

В) На аркушах церковнослов'янської пагінації 446 зв. і 447 знаходиться слово "Маранава".

Г) В нижній частині аркуша 525 церковнослов'янської пагінації міститься замітка, написана польською мовою.

Г) На аркушах 2, 234, 530 зв. церковнослов'янської пагінації знаходимо печатки Конгрегації Пропаганди Віри.

Останніх п'ятдесят аркушів даного рукопису є у вкрай незадовільному стані. Проте в загальному кодексі є збережений досить добре, незважаючи на часту зміну місця його зберігання.

У *підрозділі 2.2. Письмо рукопису* – подані відомості про оригінальну мову рукопису, а також про пізніші італійські та латинські додатки, що містяться в рукописі.

Письмо рукопису є злите, без відступів і кустодій, писане густим чорним чорнилом і старанним півуставом. У тексті використані малі та великі літери. Великі літери вживаються для позначення заголовків описів обрядів, назв молитов та рубрик. У каліграфії рукопису спостерігаємо порядок. Титли над буквами в рукописі не завжди відповідають правилам тодішньої церковнослов'янської мови.

М. Ваврик у своїй статті «Цінний пам'ятник обрядовості Київської митрополії XV-XVI ст.» підкреслює, що даний рукопис носить усі ознаки середньоболгарської редакції. Дослідник також зауважує, що в тексті рукопису можна відшукати ознаки так званої «руської мови», що була в ужитку в той час на українсько-білоруських землях.

Мову написання рукопису можна віднести до XV- поч. XVI ст., базуючись на дослідженнях М. Ваврика, а також на інших дослідженнях тогочасної писемності та мови, хоча цей факт, на нашу думку, потребує більш фахового філологічного дослідження.

Рукопис у своєму тексті містить цікаві додатки, як італійською, так і латинською мовами.

У *підрозділі 2.3. Ориентація* – подані відомості про ініціали геометричного та новішого тератологічного типу (оздоблені гарними зразками рослинних та інших орнаментів), філіграні, кіноварні в'язі з численними титлами рукопису.

Заголовки описів обрядів виведені всюди кіноварною в'яззю з численними титлами. Кіноваром є написані теж рубрики, ініціали, і навіть початкові слова важливих речень. В рукописі бракує заставок, але вони є замінені (надолужені) різновидними ініціалами давнішого геометричного та новішого візантійського тератологічного типу, оздобленого гарними зразками рослинного та інших орнаментів, характерних для слов'янських рукописів XV- поч. XVI століття.

Аркуші рукопису в своїй першій частині (до арк. 383) представляють філігрань водяного знаку кабана, в той же час друга частина рукопису (від арк. 384) представляє філіграні шестиконечного подвійного хреста і восьмиконечного хреста. Із досліджень М. Ваврика, а також інших відомих нам джерел, де знаходяться такі самі філіграні, можна припускати, що ориєнт даного рукопису походить із XV- поч. XVI ст.

У третьому розділі – *Датування, походження і авторство рукопису* – розглянуто гіпотези науковців щодо датування, походження і авторства рукопису.

У підрозділі 3.1. Дослідження про датування Київського Требника – представлені дослідження багатьох авторів про датування рукопису, а також наша думка щодо датування даного рукопису.

Дослідники (М. Арранц, М. Марусин, М. Джапунджіч, М. Ваврик) зупиняються на XV - поч. XVI ст. щодо датування рукопису, оскільки він своїм змістом вказує на два періоди написання. Перша його частина, правдоподібно, постала ще за життя митрополита Ісидора (Київського) в XV ст. у часах, коли Малий Требник, написаний грецькою мовою, був привезений із Візантії до Київської Русі, де був перекладений і доповнений власними матеріалами Київської Церкви.

Важливим доказом датування першої частини Требника XV ст. є наявність у ньому текстів поминання і літійної молитви, в яких згадуються імена чотирьох східних патріархів часу Флорентійського собору: Григорія Мамми з Царгороду, Філотея з Олександрії, Михайла з Антіохії та Йоакима з Єрусалиму. В цій першій частині йде мова теж про Великого Князя Литовського, володаря України та Білорусії, та про удільних князів. Таким чином, приблизно датою формування першої частини Требника є 1450 рік.

Ця перша частина Требника (до арк. 383) була доповнена в наступному столітті другою частиною (від арк. 384) з притаманним їй візантійсько-руським характером. Доповнення містили описи церковних дійств, молитви та церковні установи, які народжувалися в літургійній практиці Київської Церкви і виразно ілюструють цілий період історії Київської Митрополії аж до часів першої половини XVI ст.

У цій частині рукопису знаходимо молитви і освячення, яких не було у грецькій Церкві, що, власне, вказує на побут і спосіб життя християн русичів-українців. Саме в другій частині знаходиться велика кількість церковних благословень, що віддзеркалюють повсякденне життя українського народу: благословення первоплодів, жнив, худоби та інші церковні благословення, які використовуються і донині.

Друга частина кодексу є також насичена документальним матеріалом власне Київської Церкви різних періодів. Тут містяться церковні устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а також устав московського князя Василя Димитрієвича (1425). Поміщене також звернення митрополита Кирила II з Володимирського Собору (1274) у справі карності духовенства. Знаходимо лист невідомого Київського митрополита до патріарха (мабуть, Григорія Цамблака), датований другою половиною XV ст., оборонця автономності Київської Церкви.

У другій частині рукопису (на аркушах 449-453) подано таблиці пасхалії від 1541 до 1584 року. Ці таблиці свідчать про те, що 1540 рік є часом остаточного завершення формування цього рукописного Требника. Вказує на це також аналіз церковних устроєвих частин та натяки на відносини Церкви та державної влади.

У підрозділі 3.2. Ідентифікація походження рукопису і його автора – представлені дослідження багатьох авторів щодо походження і авторства рукопису, а також наша думка стосовно походження і авторства даного рукопису.

Рукописний Київський Требник був написаний у Київській Церкві в XV- поч. XVI ст. на півночі. Перша його частина була богослужбовою книгою митрополита Київського Ісидора, якому гіпотетично приписується авторство її перекладу з грецької мови та пізніших слов'янських додатків.

У четвертому розділі – Змісти рукопису – розглянуто змісти даного рукопису, що були зроблені в ході століть багатьма дослідниками, а окрім того, подано зміст досліджуваної четвертої частини даного рукопису.

У підрозділі 4.1. Змісти рукопису, що були подані в ході історії – представлені автори, що уклали зміст даного рукопису (повний чи неповний).

Повний зміст рукопису уклали впродовж століть (з коментарем чи без нього) такі дослідники:

1. І. Мартинов;
2. М. Ваврик;
3. М. Марусин;
4. А. Джурова, К. Станчев і М. Джапунджіч.

І. Шемет також подав зміст із описом богослужбовим, але тільки першої частини рукопису.

У підрозділі 4.2. Наша версія змісту четвертої частини рукопису – подано оригінальний зміст четвертої частини рукопису.

У зв'язку з тим, що зміст четвертої частини рукопису у вище вказаних дослідників подано не в оригінальній мові і не завжди повний чи навіть з помилками, ми спробували подати його повний зміст в оригінальній мові.

У п'ятому розділі – Важливість рукопису для літургійної історії Київської Русі – розглянуто важливість даного рукопису для нас, цінність і корисність його в наші дні.

Рукописний Київський Требник є одним із найважливіших та найоб'ємніших рукописів, що належать до пам'яток візантійсько-слов'янської писемної спадщини Київської Русі.

Кодекс є багатим за змістом із надзвичайно різноманітним та цінним богословським й історичним матеріалом Київської Церкви, який містить описи церковних священнодійств семи Таїнств, Служби Божої Василя Великого та Передосвячених дарів, а окрім того, подає різні церковні освячення, посвячення і благословення та канонічні документи, серед яких устави князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Святослава та інші закони і права, що регулювали відношення між цивільною та церковною владою в Київській Русі.

Рукописний Київський Требник є унікальним для історії церковної літератури загалом та історії Київської Церкви зокрема, а його важливість та наукова цінність полягає у наступному:

1. Требник залишається одним із найбільших слов'янських манускриптів, що збереглися практично в цілості до сьогодення.

2. Перша частина Требника була богослужбовою книгою митрополита Київського Ісидора, якому гіпотетично приписується авторство її перекладу з грецької мови та пізніших слов'янських додатків, окрім того, цей документ регулював богослужбове та суспільне життя Київської Церкви у XV- XVI ст.

3. Даний Требник є старший від відомого Требника митрополита Київського Петра Могили і служив певною мірою основою для створення літературної, літургійної, канонічної та історичної бази, що була використана під час написання Требника П. Могили.

4. Требник є носієм і важливим джерелом вивчення літературної, культурної, етнографічної та законодавчої спадщини, окрім того, він висвітлює тривалий період літургійного життя неподіленої Київської Церкви, що проіснувала до 1596 року.

5. Требник є вільним від впливу латинізації на противагу Требнику митрополита Петра Могили.

6. Требник ілюструє первинну модель обряду Київської Церкви.

Київський Требник відкриває широкі можливості для історичної науки в царині літературних, палеографічних, етносоціальних, історико-правових, релігієзнавчих та філологічних досліджень, оскільки яскраво і багатовекторно представляє тогочасне соціальне, політичне, культурне та релігійне життя українського народу.

У шостому розділі – **Заключні погляди на першу частину докторату** – підкреслено, що перша частина носила суто історичний характер про даний рукопис для кращого розуміння другої і третьої частини праці.

Із даного розділу дисертації випливає, що важливим для Київської Церкви залишається не забувати про цей митрополичий рукописний Київський Требник, оскільки він представляє богослужбову практику ще не поділеної Київської Церкви.

Друга частина дисертації – **Короткий опис історично-літургійних та історично-канонічних текстів IV частини Київського Требника** – представляє історію походження текстів IV частини рукопису, окрім того, показує, чи дані рукописні тексти пізніше увійшли в друковані видання слов'янських требників УПЦ МП і УГКЦ в XVII - поч. XXI ст.

Дана частина представляє описи історично-літургійних та історично-канонічних текстів. Описи текстів історично-літургійних та історично-канонічних розглядаються такими блоками:

1) Приспів

У праці дано визначення приспіву, а також розглядаються приспиви на свята господні, богородичні і святих та приспиви свят господніх на 9 пісню канону утрени IV частини рукопису.

Зазначається, що у друкованих виданнях дані приспиви можна віднайти, але не ідентичні до рукописних.

2) Антифони Св. Літургій

Подано визначення антифону, а також розглядаються антифони Св. Літургій на свята Воздвиження Чесного Хреста, Різдва Христового, Богоявлення Господнього IV частини рукопису.

У праці зазначається, що в друкованих виданнях подібні антифони можна віднайти, але не ідентичні до тих, що містяться в рукописі.

3) Молебні

У праці підкреслюється, що молебень як різновид церковного богослужіння взяв початок у Візантійській Церкві. Саме з Візантії в переважній більшості випадків були запозичені молитви, які в літургійній практиці Київської Церкви оформилися в розлогі молебні з канонами. У Київській Церкві в XV-XVIII ст. молебні з канонами (молебні канони) були набагато довші від теперішніх скорочених молебнів без канону, які почали формуватися і вживатися в кінці XIX – на початку XX ст., особливо в Українській Греко-Католицькій Церкві. Сьогодні молебнем (або параклісом) найчастіше називають саме таке скорочене богослужіння.

У праці розглядаються 7 молебнів (IV частини рукопису) та зазначається наступне:

1. *Чинопослідування з канонам – як належить відправляти молебен за хворих*, що міститься в параграфі 101 на аркушах 359 зв.-364 не має відомих відповідників у грецькій традиції і, правдоподібно, було створене у Київській Церкві. Досліджений список молебня має багато текстових подібностей до молебня, приписаного для такого самого випадку в Евхологоні Петра Могили 1646 року видання, тобто відповідає київській, а не московській текстуальній редакції та літургійній практиці.

2. *Канон блазальний і покайний до Господа нашого Ісуса Христа, складений на випадок пошесті*, що знаходиться в параграфі 102 на аркушах 364-371 зв., своєю структурою та текстуальною редакцією подібний до молебня, вміщеного в Потребнику патріарха Філарета з 1625 р. Цей молебень прийнявся в московській літургійній практиці, але відсутній у київській.

3. *Молебний канон до Господа Бога нашого і Його Пресвятої Матері на випадок посухи*, що знаходиться в параграфі 103 на аркушах 371 зв.-376 зв. своєю структурою і текстуальною редакцією подібний до молебня із канонам, який приписує Потребник патріарха Філарета, проте між ними є й певні відмінності:

наприклад, у Потребнику цей молебень завершується другою молитвою, а в Київському требнику після другої молитви йде третя, а тоді відпуст.

4. *Молебний канон до Господа Бога нашого і Пресвятої Його Матері, що відправляли в час затяжних дощів*, знаходиться в параграфі 104 на аркушах 376 зв.-380 і своєю структурою та текстуальною редакцією ідентичний молебню з канонам, приписаному на цей випадок у львівському требнику 1645 року єпископа Арсенія Желиборського; такий варіант молебня більше характерний для київської, ніж для московської літургійної практики.

Слід зазначити, що в грецьких требниках ми взагалі не знаходимо ані молебних канонів, ані окремих молитов на випадок затяжних дощів. Приміром, їх не фіксують у своїх працях такі дослідники церковних богослужінь, як Я. Гоар чи А. Дмитрієвський. Літургіст В. Прилуцький стверджує, що цей молебний канон був укладений у Київській Церкві. Він підкреслює, що для його створення були використані в дещо модифікованому вигляді грецькі варіанти молитов із молебного канону на випадок посухи.

5. *Молебний канон до Господа Бога нашого і Пресвятої Його Матері, що правиться за князя і людей у випадку війни*, міститься в параграфі 105 на аркушах 380 зв.-385 дослідженого рукопису і з погляду своєї структури й тексту значною мірою відповідає молебневі на ту саму потребу з євхологіону Петра Могилы 1646 року, який відображає пізнішу порівняно з Київським требником літургійну практику Київської Церкви. Однак тут є одна цікава деталь: кінцівка розглянутого молебня з Київського требника містить молитву, яку знаходимо також і в Потребнику митрополита Філарета 1625 року, який відображає московську літургійну практику. Отже, на нашу думку, цей молебень із Київського требника ілюструє певний зв'язок київської і московської літургійних практик, що обидві беруть початок з єдиної київської традиції, джерелом і носієм якої була неподілена Київська Церква.

6. *Молебний канон до Пресвятої Богородиці, що правиться за всяке прошення*, знаходиться в параграфі 106 на аркушах 385-392 і схожий текстово з молебнем, що є в Потребнику патріарха Філарета 1625 року, а у грецьких требниках такого тексту молебного канону немає.

7. *Молебний канон до Пресвятої Богородиці, що правиться на всяку потребу* – знаходиться в параграфі 107 на аркушах 392 зв.-395, і наскільки можна судити з відомих науці джерел, не був запозичений із грецької літургійної традиції, а, правдоподібно, був оригінально створений у Київській Церкві в XIV-XV століттях. Цьому молебному канону притаманні яскраво виражені ознаки київської літургійної практики, як про це свідчить, зокрема, його подібність до відповідних молебнів із київських богослужбових видань пізнішого часу.

З поданої таблиці в праці видно, що немає жодного тексту молебного канону, що був у рукописному Київському Требнику XV -поч. XVI ст., який би був ідентичний друкованим у Потребнику патріарха Філарета, але є чотири молебні подібні текстуально, окрім того, один є відмінний, а двох просто зовсім немає приписаних на даний випадок. Важливо підкреслити, що в київському друкованому виданні Євхологіону єп. Арсенія Желиборського знаходимо ідентичний текст молебня на випадок безнастанних дощів молебню Київського Требника XV - поч. XVI ст. В цей же час в київських друкованих виданнях, як видно із праці, або зовсім немає, або є подібні чи відмінні тексти молебнів до молебнів Київського Требника XV -поч. XVI ст. Отже, таким чином констатуємо, що даних молебнів немає в сьогодішньому офіційному виданні требника УГКЦ.

4) Молитви на кожную потребу, тобто сакраменталії (освячення, посвячення, благословення)

В поданій праці дано визначення сакраменталій: освячень, посвячень і благословень. Представляються освячення і благословення IV частини рукопису по групах, вказуючи при цьому їх походження: грецьке чи слов'янське. Розглядається також розвиток даних молитов чи чинів (освячень і благословень) за друкованими виданнями требників УПЦ МП і УГКЦ на протязі XVII - поч. XXI ст. Дослідження показали, що в офіційному виданні требника УПЦ МП можна знайти і сьогодні такі молитви, а також і чин із рукопису:

- МАТѢА. о Шшѣши на странѣ дѣломъ какиѣ;
- МАТѢА в постѣ їдоуцимъ;
- МАТѢА. на ржѣво хѣбо. дѣтемъ дѣовниѣ;
- МАТѢА в приносящїи начѣки всакѣ снѣдна;
- МАТѢА. виѣра начѣти. храминоу зѣти;
- МАТѢА на влѣніе храмоу новѣ;
- МАТѢА на капаніе кладѣхю. и шврѣтеніе воды;
- МАТѢА на кладѣхѣ. новѣ;
- МАТѢА в неѣа что скѣрно впадѣ въ кладѣхѣ;
- Чинъ вываемыи. аще слоуचितса скѣрнѣ чемоу или нечѣоу ново впасти въ сосѣ вина їан масла їан мѣ.

Водночас в офіційному виданні требника УГКЦ можна знайти і сьогодні такі молитви із рукопису:

- МАТѢА. о Шшѣши на странѣ дѣломъ какиѣ;
- МАТѢА. в їѣлю прѣвноюю. на вѣрвою;
- МАТѢА еже вдѣшти главоу женѣ;
- МАТѢА на влѣніе храмоу новѣ.

5) Питання і відповіді Святого Анастасія на сповідь із розрешальними молитвами

Із поданої праці видно, що питання і відповіді Святого Анастасія на сповідь із рукопису можна побачити в друкованому вигляді у Потребнику, виданому в 1625 році патріархом Філаретом Романовим, та Евхологоні єпископа Арсенія Желиборського з 1645 року із малими змінами. Зазначається, що чотири із п'яти молитов розрешальних, що містить київський рукопис, можна побачити у Потребнику, виданому в 1625 році патріархом Філаретом Романовим, і тільки дві із п'яти в Евхологоні єпископа Арсенія Желиборського з 1645 року.

6) Молитви очищення і примирення для тих, хто кається

Три із чотирьох молитов рукопису, дуже подібні в редакції, можна побачити у Потребнику, виданому в 1625 році патріархом Філаретом Романовим, а четверта є подібна тільки початком. В той же час тільки одну із чотирьох молитов київського рукопису можна побачити в Евхологоні єпископа Арсенія Желиборського з 1645 року.

7) Молитви за померлих

Дві молитви із київського рукопису за померлих є оригінальними для даного джерела, оскільки їх в подібних редакціях не знаходимо ні в рукописних, ні в друкованих відомих требниках грецьких чи слов'янських.

8) Кінець промови Анастасія із Антіохії до Григорія Великого

Дослідження показує, що тільки друга частина промови київського рукопису збереглася (через втрату листка рукопису) і що, можливо, вона в оригіналі рукопису містила таку назву: *сѣаго анастасна повѣсть сѣенъна о папежи римстѣмь. григорин. дѣвословъци. и чудотворци.*

9) Церковні устави

Розглядаються три різні церковні устави: Устав святого князя Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Святослава, що містяться в IV частині рукопису Київського Требника (в параграфі 109 на аркушах 440 зв-446).

Устав святого князя Володимира (хрестителя Київської Русі) із рукописного Київського Требника досліджували такі науковці:

1. І. Кульчицький;
2. В. Бенешевич;
3. І. Назарко;
4. М. Ваврик;
5. Я. Щапов.

За змістом даний документ можна поділити на такі частини:

1. Вступ.
2. Десятина, запроваджена князем Володимиром.
3. Приписи церковного суду.

4. Устав (автентичний текст).

5. Анатема на того, хто змінить цей документ.

Мовна редакція і склад уставу із Київського Требника відповідає редакції, притаманній традиції київській (українській).

Устав князя Київської Русі Ярослава Мудрого рукописного Київського Требника досліджували такі науковці:

1. І. Кульчицький;
2. І. Назарко;
3. М. Ваврик.

Устав Ярослава Мудрого Київського Требника представляє редакцію київську середню у відношенні до редакцій довгих і коротких, котрі знаходяться в рукописах слов'янських.

Устав із назвою «Устав бувший перед нами на Русі, від дідів і прадідів наших...» із рукописного Київського Требника досліджували такі науковці:

1. І. Кульчицький;
2. В. Бенешевич;
3. І. Назарко;
4. М. Ваврик.

Даний устав в рукописі містить тільки назву (без тексту змісту) і походить від князя Новгородського Святослава.

10) Інші історично-канонічні частини рукопису

Рукопис в досліджуваній частині, окрім вище перелічених уставів, містить правило про церковні люди і про десятини і про суди митрополічі і про мірила міські, правило святих отців на зневажаючих святі церкви, клятву святого князя Володимира, та грамоту великого князя Василя Димитрійовича для митрополита Кипріяна.

Правило про церковні люди і про десятини і про суди митрополічі і про мірила міські із рукописного Київського Требника досліджували такі науковці:

1. І. Кульчицький;
2. В. Бенешевич;
3. І. Назарко;
4. М. Ваврик.

Правило святих отців на зневажаючих святі церкви не є автентичним текстом, як в даному рукописі, так і в інших рукописах.

Клятва святого князя Володимира із рукопису відповідає більше московській редакції, ніж київській.

Грамота великого князя Василя Димитрійовича для митрополита Кипріяна із рукопису досліджували такі науковці:

1. І. Кульчицький;

2. В. Бенешевич;

3. Я. Шапов.

11) Таблиці пасхальні, сонячні та місячні

Рукопис подає таблиці пасхальні від 1503-1593, ключ круга сонця на 28 років, дві таблиці пасхальні і таблицю циклу місячного.

9) Місяцеслов

В поданій дисертації розглядається місяцеслов (літургійний календар) із рукопису, який містить три важливі літургійні моменти:

1) Починається місяцем січнем;

2) Містить знаки зодіака;

3) Не містить жодного слов'янського святого.

Із поданої дисертації видно, що в місяцеслові рукопису дні: 18. XI, 21. XI є відсутні, тобто пропущені.

Третя частина дисертації – Видання критичне тексту IV частини рукопису (міститься в другому томі) – представляє в оригінальній мові (церковнослов'янській) текст четвертої частини рукопису із критичним апаратом.

Третя частина дисертації подає наступні розділи із четвертої частини рукопису, що представляють такі історично-літургійні та історично-канонічні тексти:

- Ѡд. припѣла на гдѣськыа праздникы и вогомѣре и сѣмъ имощиѣ полїелнѣ.
сирѣѣ многомѣтнвыи.
ины припѣлы на дѣ пѣсни. на гдѣськыа праздникы.
- р. на възвѣженїе ѡтнѣго крѣта. на лрѣгїи.
ке на ржѣтео хѣо. на антоѡргїи.
на вѣошваленїе. на антоѡргїи.
- рѡ. послѣданїе каноном. чї како повѣде петѣ молевѣ за волащѡа.
рѡв. канѡ составлѣ въ смѣртоносноѡю мѡвоѡ. покалнень и оумилень. кж
гж нашемоѡ иѡ хѡѡ.
- рѡг. канѡ молевѣ кѡ гоѡ " " " " нашемоѡ и прѣтен ѣ " мѣри. пѣвалѣ за
вѣошїе.
- рѡд. канон мѡленен к гж вѣж нашѣмж і прѣсѣтен его мѣри. пѣвалѣ.
за вѣхвѣдрїе еѡа дожь рамень нѡдѣты.
- рѡе. канон молевѣ к гж вѣж нашѣмж пѣвалѣ. за кнѣхї і за лю".
врани рѡ".
- рѡз. вѣмо да вжде како пѣти повѣде молевѣ прѣтен вѣци. за всѡко
прошенїе.
- рѡз. канон прѣсѣти вѣци пѣвалѣ въ всѡкжю потрѣвоѡ.
- рѡи. послѣванїе мѡтѡдѡ на всѡкыш много рѡзлнчнмыа потрѣвы.
мѡтѡва к гоѡ нашемоѡ иѡ хѡѡ. внѣѡа хоцетѣ стѣлѣ внїти в нѣкѡторыи
грѡдѣ.
- рѡд. мѡтѡва рѡзрѣшалнѡа. кнѣзѣ.

- рѡі. мѡтѡва рѡзрѣшалнѡа кнѡгынѡа.
- рѡї. мѡтѡва на вонноѡ идоѡщїи.
мѡтѡва вторѡа томоѡѡ.
- рѡїі. мѡтѡвы вѡваемыа. ѡ стѣлѡ. внѣѡа ѡпоѡщѡати к пѡваанїю.
мѡтѡва.
- рѡїіі. мѡтѡва соѡномѡ рѡтнѡѡ. ѡпоѡщѡемыа на рѡтнѡѡ.
- рѡїііі. мѡтѡва. о ѡшѣшї на стрѡноѡ дѣломѡ кнѡѡ.
- рѡїіііі. мѡтѡва в постѣ ідоѡщнмѡ.
мѡтѡва вторѡа томоѡѡ.
- рѡїііііі. мѡтѡва. на ржѣтео хѣо. дѣтемѡ дѡхѡвнѡѡ.
- рѡїіііііі. мѡтѡва. в нѣѡлю врѣвноѡю. нѡ вѣрвоѡ.
- рѡїііііііі. мѡтѡва на вѣскрѣїїе хѣо дѣтемѡ.
- рѡїіііііііі. мѡтѡва нѡ масомѡ на пасхѣ і нѡ сырѡѡ.
- рѡк. мѡтѡва на вѡвнїе артѡвѡв.
- рѡкѡ. мѡтѡва на прѣломѡѡнїе артѡса.
- рѡкѡв. мѡтѡва на пѣтровоѡ дѣѡ детѣ дѡхѡвнѡѡ.
- рѡкѡг. мѡтѡва хоѡащѡѡ врати.
- рѡкѡд. мѡтѡва еѡа сѣшти хоѡатѡ.
- рѡкѡе. мѡтѡва жѡти хоѡащнмѡ.
- рѡкѡз. мѡтѡва ѡ приносѡщїи начѡкы всѡкѡ снѣднѡ.
- рѡкѡз. мѡтѡва въ лювоѡѡ еже мѡ.
- рѡкѡи. мѡтѡва еже ѡ вражѡы. смѣреѡающїѡса.
- рѡкѡд. мѡтѡва на еже ѡ хоѡпрѣщѡенїѡ рѡзрѣшѡемѡѡ.
- рѡл. мѡтѡва в пострїженїе главы.
- рѡлѡ. мѡтѡва еже ѡдѣшѡти главоѡ женѡѡ.
- рѡлѡв. мѡтѡва. нѡ всѡцѣмѡ стадомѡ.
- рѡлѡг. мѡтѡва на хоѡкланїе волоѡ і шѡвнѡ.
- рѡлѡд. мѡтѡва. внѣѡа начѡти. хоѡрамннѡѡ хоѡдѡти.
- рѡлѡе. мѡтѡва на вѡвнїе хоѡрамоѡ новѡв.
- рѡлѡз. мѡтѡва на капанїе клѡдѣхю. и шѡврѣтенїе воѡды.
- рѡлѡз. мѡтѡва нѡ клѡдѣхѣ. новѡѡ.
- рѡлїи. мѡтѡва внѣѡа что скеѡїрно вѡпадѣ въ клѡдѣхѡ.
мѡтѡва.
- рѡлѡд. чннѡ вѡваемыи. аще слоѡчнѡтѡса скеѡїрнѡв чѡмоѡ или нечѡѡѡ ново
вѡпасти въ сосоѡѡ внѡа іліи маслѡ іліи мѡѡ.
- рѡм. мѡтѡва. нѡ всѡкнѡ сосѡдомѡ оскѡрѡвннѡшїѡса.
- рѡмѡ. мѡтѡва. начѡти внѡо. или мѡѡ кнѡсыи.
- рѡмѡв. мѡтѡва. еѡдѡ хоѡцетѣ гѡднѡ поѡустїти рѡва.
- рѡмѡг. стѡго анѡстѡсїѡ. вѣпрѡѡ.
мѡтѡва.

тривалий період літургійного життя неподіленої Київської Церкви, що проіснувала до 1596 року.

7. Требник є вільним від впливу латинізації, на противагу Требнику митрополита Петра Могили (1646).

8. Требник ілюструє первинну модель обряду Київської Церкви.

9. Требник може бути використаний і в сьогодишній час як консультативний для Церков київської традиції у підготовці видань своїх нових требників.

10. Требник може послужити сьогодні і поділенням Церквам київської традиції як джерело на полі екуменічного діалогу.

Друга частина праці ілюструє, що Київський Требник містить (у своїй четвертій частині) унікальні для історії Київської Церкви тексти історично-літургійні та історично-канонічні.

Тексти історично-літургійні є важливими і цінними тим, що представляють нам:

1. Приспиви (на свята господні, богородичні і святих, а також приспиви свят господніх на 9 пісню канону утрени) та Антифони Св. Літургій (на свята Воздвиження Чесного Хреста, Різдва Христового, Богоявлення Господнього), які не є ідентичні друкованим текстам.

2. Молебні (сім), із яких тільки один (на випадок безнастанних дощів) знаходимо ідентичний у київському друкованому виданні Евхологіону еп. Арсенія Желяборського 1645 року, а інші тільки більш чи менш подібні у виданнях слов'янських требників.

3. Молитви на кожну потребу, тобто sacramentalії (освячення, посвячення, благословення), серед яких і до сьогодні збереглися в офіційному вжитку УПЦ МП та УГКЦ такі, як: *мѣла. о шшешї на странѣ дѣломъ какѣ та мѣла на ваѣнїе храмѣ новѣ.*

4. Питання і відповіді Святого Анастасія на сповідь із розрешальними молитвами та молитви очищення і примирення каїникам, яких сьогодні не можна побачити в друкованих офіційних требниках УПЦ МП та УГКЦ.

5. Молитви за померлих, ідентичних чи подібних яким не знаходимо в рукописних та друкованих відомих требниках грецьких чи слов'янських.

6. Таблиці пасхальні, сонячні та місячні на XV-XVI ст.

7. Місяцеслов, який починається місяцем січнем, містить знаки зодіака та не містить жодного слов'янського святого.

Тексти історично-канонічні є також досить важливими і цінними, оскільки представляють нам:

1. Кінець промови Анастасія із Антіохії до Григорія Великого.

2. Церковні устава князів Київської Русі (Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Святослава).

3. Правило про церковні люди і про десятини і про суди митрополічі і про мірила міські.

4. Правило святих отців на зневажаючих святі церкви.

5. Клятву святого князя Володимира.

6. Грамоту великого князя Василя Димитрійовича для митрополита Кипріяна.

Із третьої частини праці (що міститься в другому томі) видно, що вона є центральною в даній дисертації, оскільки представляє:

1. Повний текст четвертої частини даного рукопису, що є важливим для пізнання цілості історично-літургійних та історично-канонічних документів, а не тільки їх назв чи деяких уривків із них.

2. Критичний апарат четвертої частини рукопису, що дає можливість побачити відмінності і подібності текстів документів старших і новіших від даного рукопису.

3. Текст четвертої частини даного рукопису (документів історично-літургійних та історично-канонічних) із критичним апаратом, що дає читачу можливість бачити ґрунтовне і наукове дослідження документів історично-літургійних та історично-канонічних даного рукопису.

Важливим залишається для історії Київської Церкви не забувати, що літургійні книги Православної Церкви (до яких відносимо і наш рукописний требник) у своїх текстах зберігають живий історичний, догматичний, моральний, літургійний, канонічний, культурологічний аспект певного періоду, який є плодом дерева життя Церкви Христової.

АНОТАЦІЯ

Сабат П. В. Требник Київський (XV – поч. XVI ст.) Апостольської Ватиканської Бібліотеки, фонду Борджіо-Ілліріко № 15. Частина IV (лл. 356-453). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора зі східних церковних наук в галузі історії. – Рим, 2005.

В дисертації досліджено історію походження рукописного Київського Требника (XV- поч. XVI ст.) Апостольської Ватиканської бібліотеки із фонду Борджіо-Ілліріко № 15, подані (названі) місця його зберігання і способи використання у ході століть. Проаналізовано історіографію досліджень та опису даного рукопису у попередніх наукових дослідженнях. Подано палеографічні та кодикологічні аспекти рукопису. Вказано та обґрунтовано унікальність та важливість рукописного Київського Требника як одного з джерел для вивчення історії, мови та культури українського народу.

В дисертації представлено також дослідження четвертої частини тексту даного рукопису (лл. 356-453), де містяться історично-літургійні та історично-канонічні тексти. Обґрунтовано їх походження та значення. Показано, які історично-літургійні тексти із досліджуваної частини требника можна побачити в сучасних друкованих требниках УПЦ МП і УГКЦ. Відкрито походження редакцій історично-канонічних текстів четвертої частини рукопису.

В дисертації подано повний текст четвертої частини рукопису з критичним апаратом, який дає можливість побачити відмінності і подібності текстів старших і новіших від даного рукопису.

Ключові слова: Київський Требник, Київська Церква, рукопис, походження, традиція, період, редакція, нумерація, зміст, опис.

АННОТАЦИЯ

Сабат П. В. Требник Киевский (XV – нач. XVI ст.) Апостольской Ватиканской Библиотеки, фонда Борджио-Иллирико № 15. Часть IV (лл. 356-453). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора восточных церковных наук в области истории. – Рим, 2005.

В диссертации исследовано историю происхождения рукописного Киевского Требника (XV-нач. XVI в.) Апостольской Ватиканской Библиотеки из фонда Борджио-Иллирико № 15, представлены (названы) места его сбережения и способы использования в течение веков. Проанализировано историографию исследований, а также описание данной рукописи в предыдущих научных исследованиях. Подано палеографические и кодикологические аспекты рукописи. Указано и обосновано уникальность и важность рукописного Киевского Требника как одного из источников для изучения истории, языка и культуры украинского народа.

В диссертации также представлено исследование четвертой части текста данной рукописи (лл. 356-453), где содержатся историко-литургические и историко-канонические тексты. Обосновано их происхождение и значение. Показано, какие историко-литургические тексты из исследуемой части требника возможно увидеть в современных печатных требниках УПЦ МП и УГКЦ. Раскрыто происхождение редакций историко-канонических текстов четвертой части рукописи.

В диссертации подан полный текст четвертой части рукописи с критическим апаратом, который дает возможность увидеть различия и сходства древнейших и новейших по сравнению с данной рукописью текстов.

Ключевые слова: Киевский Требник, Киевская Церковь, рукопись, происхождение, традиция, период, редакция, нумерация, содержание, описание.

SUMMARY

Sabat P. V. The Kyivan Euchologion (XV - Early XVI century) of the Vatican Apostolic Library (Borgia-Illyricum, 15), Part IV, ff. 356-453. - Manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Science on the Eastern Churches, in History. - Rome, 2005.

The thesis studies with the history of the manuscript Kievan Euchologion (XV-early XVI century) of the Vatican Apostolic Library (Borgia-Illyricum Collection, number 15), describing where it was found and how it was used in the course of centuries. It also analyzes the historiography of previous descriptions and research of the manuscript. Paleographic and codicological aspects of the manuscript are presented. The thesis indicates and confirms the uniqueness and importance of the manuscript euchologion as one of the sources for the history, language and culture of the Ukrainian people.

The thesis furthermore researches the text of the fourth part of the manuscript (ff. 356-453), which contains historical, liturgical, historical and canonical texts. It establishes the origin and significance of these texts. The thesis evidences what historical-liturgical texts of the euchologion can be found in modern printed euchologia of the UOC-MP and UGCC. The origin of editorial changes to the historical-canonical texts of the fourth part of the manuscript is indicated.

The thesis presents the full text of the fourth part of the manuscript with a critical apparatus, which gives the opportunity to see the differences and similarities in texts older and more recent than this manuscript.

Key words: Kyivan Euchologion, Kyivan Church, manuscript, origin, tradition, period, edition, numbering, content, description.